

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА
ІНСТИТУТ НАРОДОЗНАВСТВА

УДК 930.2 (477.8) "9/16"

Войтович Леонтій Вікторович

КНЯЗІВСЬКІ ДИНАСТІЇ СХІДНОЇ ЄВРОПИ (КІНЕЦЬ ІХ - ПОЧАТОК ХVІ СТ.):
СКЛАД, СУСПІЛЬНА І ПОЛІТИЧНА РОЛЬ

Спеціальність 07.00.01 - Історія України

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Львів - 2001

Дисертацією є монографія “Князівські династії Східної Європи (кінець IX - початок XVI ст): склад, суспільна і політична роль” (Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2000. - 649 с.)

Робота виконана у відділі історії середніх віків Інституту українознавства ім.І.Крип’якевича НАН України

Науковий консультант - **ІСАЄВИЧ ЯРОСЛАВ ДМИТРОВИЧ**,

академік НАН України, доктор історичних наук,
професор, директор Інституту українознавства
НАН України

Офіційні опоненти: **КОТЛЯР МИКОЛА ФЕДОРОВИЧ**,

член-кореспондент НАН України, доктор історичних
наук, професор, головний спеціаліст Інституту
історії України НАН України;

КРИКУН МИКОЛА ГРИГОРОВИЧ,

доктор історичних наук, професор кафедри історії
західних слов’ян Львівського державного
національного університету ім.І.Франка;

КУЧИНКО МИХАЙЛО МИХАЙЛОВИЧ,

доктор історичних наук, професор, завідувач
кафедри археології та джерелознавства
Волинського державного університету
ім.Л.Українки.

Провідна установа - Інститут української археографії та
джерелознавства ім.М.С.Грушевського НАН України

Захист відбудеться 3 липня 2001 р. о 15 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д.35.222.01 в Інституті українознавства ім.І.Крип’якевича НАН України (79026, м.Львів, вул.Козельницька,4)

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту українознавства ім.І.Крип’якевича НАН України (79026,м.Львів, вул.Козельницька,4).

Автореферат розісланий 26 травня 2001 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Патер І.Г.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

АКТУАЛЬНІСТЬ ТЕМИ визначається необхідністю вивчення верхівки правлячої еліти Східної Європи: князівських династій Рюриковичів та Гедиміновичів, а також князів іншого походження, їх персонального складу, ролі у розвитку суспільства та політичних подіях, взаємин всередині князівської верстви, демографії, спадкового права і шлюбної політики, стосунків з іншими станами суспільства, церквою та містами, впливу князів на розвиток війська і військового мистецтва, культури, розвиток і збереження державних інституцій і самої державності.

У всі періоди історії еліта мала великий вплив на долю народу. У кожному суспільстві, навіть найдемократичнішому, належність до еліти перетворюється у спадкову. Цьому сприяє виховання, освіта та традиції. У середньовічному суспільстві вона обмежувалася представниками правлячої династії та її найближчого оточення. Це оточення формувалося з родової знаті, традиційно пов'язаної з правлячою династією, та з військовим середовищем, котре заслугами перед владою здобуло право пробитися до еліти. Вершиною еліти була правляча династія, яка з огляду на провідну роль у суспільстві та житті народу, докладно вивчається, бо без цього картина історичного процесу не може бути відтворена.

З різних причин діяльність правлячої еліти, її роль у розвитку суспільства і вплив на різні сторони його функціонування, не викликала належного зацікавлення. М.Грушевський найдокладніше з усіх істориків проаналізував політичну історію земель і удільних князівств та боротьбу навколо Києва до його здобуття монголами у 1240 р., але не проявив такої ж зацікавленості до діяльності правлячих династій у наступному періоді. Цим шляхом пішли майже всі представники національної історичної школи. Намагаючися довести якомога найтривалішу бездержавність українського народу, окремі історики, зокрема українські, або загалом ігнорували цю проблему або підкреслювали зрадливість національної еліти та її негативну роль у житті суспільства. Тому майже весь період від монгольського завоювання до початку козацької доби у цьому плані залишився дослідженим тільки фрагментарно.

Окремі аспекти, пов'язані з династією Рюриковичів, ґрунтовно розглядали О.Пресняков, О.Рапов, А.Поппе та деякі інші дослідники. Перші комплексні дослідження української еліти належать О.Толочку та Н.Яковенко. Але вони обрали для своїх досліджень значно вужчі хронологічні рамки, а крім того не ставили перед собою завдання охопити весь персональний склад князівської верстви. Щодо останнього, то генеалогічні студії, які успішно розвивалися в Україні та Росії на межі XIX-XX ст., з відомих причин були призупинені з початку 1920-х років. З тих же причин подібні студії були практично перервані і у Польщі (1940-70-і рр.) та Литві.

Вивчення верхівки правлячої еліти Східної Європи, зокрема князівських династій Рюриковичів та Гедиміновичів, актуальне й для історії сусідніх країн, перш за все Білорусії, Росії, Литви, Польщі, Угорщини та Чехії.

ЗВ'ЯЗОК РОБОТИ З НАУКОВИМИ ПРОГРАМАМИ. Монографія виконана в рамках проекту Державного Фонду фундаментальних досліджень Державного комітету України з питань науки та інтелектуальної власності “Галицько-Волинське князівство в історії української державності”, є складовою частиною планових тем Інституту українознавства ім.І.Крип'якевича НАН України.

ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ - князівські династії Рюриковичів і Гедиміновичів, а також князівські родини іншого походження, їх персональний склад, демографія, спадкове право, шлюбна політика і пов'язання з іншими династіями та родами, стосунки з іншими верствами суспільства, церквою та містами, вплив князів на військо і військову справу, культуру, розвиток і збереження державних інституцій і традицій державності.

ХРОНОЛОГІЧНІ РАМКИ охоплюють час, коли князівська верства в українських землях залишалася правлячою елітою, тобто від утворення Київської Русі (формально 882 р.) до зрівнення у Великому князівстві Литовському з рештою шляхти і формального позбавлення прав зносин з іноземними володарями та роздачі земельних ленів (1492 р.) і ліквідації суверенітету удільних князівств, які перейшли під протекторат Московської держави (перша чверть XVI ст.).

МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ - принцип історизму та наукової об'єктивності. Дисертант використав спеціально-історичні методи - аналітичний, ретроспективний, синхронний, порівняльний та проблемно-хронологічний. Суспільно-економічні та політичні процеси розглядалися в динамічному розвитку і діалектичному взаємозв'язку.

МЕТА І ЗАВДАННЯ РОБОТИ - на основі узагальнення здобутків історіографії, включаючи найновіші зарубіжні дослідження, осмислення нових джерел, зокрема пом'яників і наративних пам'яток, дослідити:

- персональний склад всіх гілок Рюриковичів, Гедиміновичів і князів іншого походження;
- демографію князівської верстви;
- спадкове право, шлюбну політику і пов'язання з іншими династіями;
- міжкнязівські взаємини і стосунки князів з іншими верствами суспільства;
- взаємини князів з церквою;
- взаємини князів з містами;
- вплив князів на військо і розвиток військової справи;

- вплив князів на розвиток культури;
- вплив князів на розвиток державних інституцій і державності, а також збереження державницьких традицій.

НАУКОВА НОВИЗНА ДОСЛІДЖЕННЯ - сукупність наукових положень і висновків, що виносяться на захист:

1. Князівська верства була правлячим і найбільш замкненим станом, доступ до якого давало тільки народження. Втративши право на успадкування престолу, князь випадав з правлячої верстви і ставав ізгоєм. Боротьба князів за збереження статусу правлячої верстви затягнулася на довгий час і після ліквідації князівств. У Польсько-Литовській державі вона відбилася спалахом активності і відродженням могутності волинських князів у другій половині XVI - першій половині XVII ст.

2. З 497 відомих осіб перших дванадцяти поколінь Рюриковичів (до середини XIII ст.) 30 прожили більше 60 років (6 % від загального числа), загинуло 66 мужчин (21 % від числа мужчин), в т.ч. 24 у братовбивчих війнах та від рук родичів. З числа 1471 відомих осіб наступних восьми поколінь (до початку XVI ст.) більше 60 років прожило тільки 1,4 %, мужчин загинуло бл.20 %. У князівських родинах було в середньому від одного до п'яти дітей. Шість і більше дітей мали бл.11 % родин. Число шлюбів рідко сягало трьох. Повторні шлюби відбувалися протягом року, в якому сталася смерть першої дружини. Розлучення були рідкими - всі вони носили політичний характер. Шлюбний вік істотної ролі не відігравав, бо шлюби були скріпленням політичних угод. У межах різних гілок перших дванадцяти поколінь Рюриковичів була традиція надавати перевагу певним іменам: для першої Галицької династії - Володимирко, Ростислав, Рюрик, Володар, Василько; для Чернігівських Святославичів - Святослав, Гліб, Роман, Юрій, Ярослав; для Ольговичів - Святослав, Олег, Михайло, Всеволод. З XIV ст. відходили давні слов'янські імена (Ярополк, Святополк, Ізяслав, Святослав, Мстислав, Всеслав, Всеволод), а популярними стали Іван, Семен та Михайло.

3. Із 494 відомих осіб перших восьми поколінь Гедиміновичів 59 (12 %) прожило більше 60 років, загинуло 33 мужчини (4,9 % від числа мужчин). Кількість дітей у родинах Гедиміновичів була більшою, а число шлюбів, шлюбний вік та інші традиції були такими ж як у Рюриковичів.

4. Від Рюриковичів безперечно походять 246 , від Гедиміновичів - 48 родин, з яких походження 7 родин залишається спірним. Ще 6 князівських родин походять від інших литовських династій, походження 11 князівських родин встановити не вдається, 4 князівські родини були половецько-кабардинського походження і 29 князівських родин походили від Чингізидів та інших ординських родів. Відпали сумніви стосовно князя Станіслава і панування

путивльської династії у Києві в першій половині XIV ст. Твердо встановлено походження князів Острозьких від Романа Даниловича, князів Четвертинських - від удільних турівських князів, князів Осовицьких - від Михайла Романовича, князів Головчинських - від стародубсько-ряполовських князів, князів Несвіцьких і Вишневецьких - від Корибута-Дмитра Ольгердовича, а князів Сангушків - від волинського князя Федора Любартовича. Уточнені та перевірені родоводи інших князівських родин.

5. У Рюриковичів існувала система успадкування князівських престолів на праві родового старшинства, яка з часом змінювалася. Порушення права привело до практики ізгойства, а пізніше - до конфронтації Мономаховичів з Ольговичами, яка була стрижнем міжкнязівських відносин у середині XII - на початку XIII ст. Любецький снем у 1097 р. узаконив спадкове право на управління певними територіями різних гілок династії, ця практика була поширена і на успадкування удільних князівств в ряді земель (у Волинській землі - з 1170 р., Чернігівській - 1206 р., Турівській - на межі XII-XIII ст., Полоцькій - у середині XII ст.). При відсутності прямих спадкоємців “по мечу” за заповітом померлого князя могли отримати престол бастарди і адаптовані діти. Далі йшли спадкоємці “по кужелю” - тобто по материнській лінії, а вже тоді - найближчі родичі (двоюрідні і т.д.). Родичі “по кужелю” з останнім із представників династії мали перевагу над родичами із старших колін, родичі старшої сестри над родичами молодшої. З XIII ст. спроба припинити розпад дрібних князівств привела до поділу їх на частки (політикою і обороною князі керували спільно, а доходи, розділені за жеребом, збиралися окремо на кожного князя і його дружину). Тільки московські князі з кінця XV ст. зуміли запровадити ординську практики прямого успадкування, а також принцип анексії уділів при відсутності прямих спадкоємців “по мечу”, що сприяло утворенню централізованої Московської держави, тоді як дотримання традиційної практики успадкування вело до подальшого роздроблення князівств.

6. Приходячи до влади у тих князівствах, де раніше престоли займали Рюриковичі, Гедиміновичі намагалися закріпити угоди з місцевими елітами династичними шлюбами. У Великому Князівстві Литовському після кількох порушень права сильнішими князями утвердився принцип виборності великого князя. Практику роздачі уділів на землях домену сюзеренів запровадив Любарт-Дмитро Гедимінович, а пізніше продовжив Свидригайло Ольгердович. Нові власники поводитися як спадкові удільні князі. Після Кревської унії великі литовські князі почали проводити заміну уділів, вигнання князів з їх земель, передачу цих земель іншим гілкам та династіям, а пізніше “затвердження” спадкоємців на престолах їх батьків. До подібної практики вдавалися і московські князі. Але до подібних заходів вдавалися дуже рідко, бо традиція відігривала велике значення і з цим мусили рахуватися.

7. Династична політика князів служила інтересам зовнішньої політики. Шлюбами скріплювали укладені угоди. З 250 відомих шлюбів перших дванадцяти поколінь Рюриковичів 104 припадає на шлюби з особами з іноземних династій і тільки 7 - з боярськими дочками, переважно лідерів новгородського боярства. Окремі гілки династії дотримувалися певних традицій, які впливали з інтересів їхніх територій (галицькі князі одружувалися переважно з Арпадами і Ольговичами, волинські - з П'ястами і т.д.). Після монгольського завоювання у межах ординського впливу зв'язки Рюриковичів з іншими династіями стали поодинокими. Всі відомі шлюби з ординками були укладені переважно з ініціативи Чингізидів. З 99 відомих шлюбів перших восьми поколінь Гедиміновичів 85 (або 86 %) було укладено з особами з інших династій. До середини XV ст. шлюби князів з представниками нетитулованої знаті були дуже рідкими.

8. Суспільство Київської Русі було феодальним, основні відносини якого базувалися на наявності феодалів чи ленів, тобто земельних володінь або фіксованих доходів з них (грошових чи натуральних), наданих сюзереном своєму васалові у спадкове володіння за умови виконання останнім певних служб на користь сеньйора (військової, з управління певними територіями, судочинства чи придворної). Протягом X-XIII ст. основним джерелом доходів феодалів, в т.ч. і князів, залишалася земельна рента-податок з ленів, а також доходи з інших видів діяльності, перш за все торгівлі і ремесла (князівські майстерні у цей період були головними поставниками ремісничих товарів для ринку). Майже до 1240 р. особисті земельні володіння були незначними і товарної продукції не виробляли. У X ст. склалася система бенефіцій, князі-бенефіціари отримували частку від податків, які збиралися на підвладних їм територіях. Розширення їх суверенітету над цими територіями, поряд з залишками місцевого сепаратизму і настроями міських верхівок, сприяли визріванню умов для політичного роздроблення. Любецький (1097 р.) і Витичівський (1100 р.) сними зафіксували завершення періоду панування відносин на основі бенефіцій (умовних надань на час виконання служби) і перехід до панування відносин на основі феодалів (спадкових надань). Перехідний час між цими періодами можна умовно датувати 1097-1132 рр. Розгортання широкого процесу феодалізації, при якому князі земель набували у повному обсязі право інвеститури (наділення) у межах кордонів своєї території, умовно можна віднести до часу після 1132 р. Тривав цей процес до політичної ліквідації князівств у кінці XV - на початку XVI ст. із рецидивами відродження аж до середини XVII ст.

9. Князь був носієм державного суверенітету і вершиною ієрархічної піраміди. Навіть найдрібніші князівства мали всі ознаки середньовічних феодальних держав: сталі території; правлячі династії, які проводили власну політику, адміністрацію і судочинство, систему збору податків, мит і данин, систему шляхів і регіональні ринки, військо і ополчення. Виступаючи

спочатку як військові організатори суспільства, змушені рахуватися з верхівкою міст та місцевими елітами, князі до середини XIII ст. поступово зосередили всю повноту влади у своїх руках (законодавчу, військову, адміністративну, судову і фіскальну), обмеживши, а потім і замінивши інститут віча дорадчою княжою Думою (у всіх землях крім Новгородської). Всі верстви суспільства: боярство (з числа якого призначалися головні уряди у князівствах), дружина (детські, отроки, гриді), княжі дворяни (тіуни двірцеві, ключники, сокільничі, ловчі, тіуни городові, волочські, сільські, ратайні, вірники, городничі, мостівничі, осьменики, ємці, митники, ябетники), рядовичі (що по угоді-ряду ставали на княжу службу), безпосередньо залежали від князів. Кожна з цих верств була відкритою, але перехід з однієї в іншу був наслідком виявлення княжої волі. Опосередковано від князів залежало і життя інших верств населення: міського бюргерства (старці градські і гості), земської верхівки (житьї люди, нарочиті люди, чадь стара), чорних людей (ремісників і посадських), вільних землеробів (чадь молода і смерди), і, навіть, міського люмпену (убогі люди, гулящі люди, сироти) та ізгоїв. І тільки найнижчі верстви: боярські рядовичі, наймити, закупи-челядники, парики (половники-пущеники, задушні люди, прощеники), закупи і вдачі та раби-челядники (холопи і роби) залежали безпосередньо від своїх господарів. У післямонгольській період верхівка боярства трансформувалася у “панів”, “земян” та “бояр великих”, які отримали земельні лени. Решта злилася з дружиною та княжими дворянами (бояри, путні і панцирні бояри, діти боярські). З’явилася перехідна категорія між військовими і землеробськими станами (панцирні і замкові слуги, сторожі, пушкарі, ловчі, осочники). Інші категорії населення істотних змін не зазнали.

10. Після Кревської унії (1385 р.) уряд Великого Князівства Литовського намагався ліквідувати князівства шляхом піднесення лицарських станів до рівня князів. Це вдалося тільки після ліквідації найбільших князівств - Волинського та Київського і було закріплено Віленським привілеєм 1492 р. Ті князі, чий володіння межували з Московською державою, перейшли під її протекторат. Їх князівства були ліквідовані у першій половині XVI ст. Москва віддавала перевагу силовим методам і понизила князів до рівня інших служилих станів. Втрата князями своїх володінь призвела до розшарування князівської верстви на князів-господарів і князів-слуг. Але і після офіційної ліквідації державницького статусу князівський титул не втратив свого значення, про що свідчить намагання майже 250 шляхетських родин приписати собі князівське походження.

11. Взнявши на себе поширення і оборону християнства, князі сприяли його перемозі. Вони віддавали перевагу візантійському православ’ю і тому взяли під свій контроль призначення церковної ієрархії (інвеституру), що дало їм змогу контролювати діяльність церкви. Митрополити не змогли змусити князів взяти участь у церковному протистоянні або

припинити шлюби з католиками. Політична доцільність штовхала окремих князів до унії з Римом, а пізніше і до прийняття католицької релігії. Гедиміновичі, які з політичних міркувань приймали православ'я, так само легко ставали католиками. Чернецтво приймали одиниці з князівського середовища, і то переважно під тиском обставин чи на смертному одрі, ще менше стало церковними ієрархами. Єдині, хто дозволяв собі сперечатися з князями були ченці великих монастирів, але і ті нерідко терпіли від них або навіть гинули. Православна церква так і не зуміла домогтися належного впливу на князів.

12. Ріст числа міст, піднесення соціальної ваги ремісничо-торгівельної і фінансової верхівки, яка стала помітною політичною силою, що підтримувала князів у створенні нових уділів і відстоюванні їх суверенітету, змушувала князів рахуватися з містами. Рівночасно вони виступали проти спроб обмеження своєї влади через інститут віча. Залучення князями іноземних колоністів для відбудови знищених ординцями міст призвело до занесення різновидів німецького міського права, з яких перевагу отримало магдебурзьке. Ініціаторами його запровадження стали князі, які, однак, намагалися зберегти за собою контроль за призначенням міських магістратур і право арбітражу у суперечках міст із своїми служебниками. Міська еліта прагнула повного звільнення від будь-якого впливу. Ця боротьба консолідувала її, послаблюючи водночас вплив князів на міське середовище.

13. Князі були організаторами війська і керували розвитком військової справи, часто виступаючи як безпосередні ініціатори і автори технічних нововведень. Рівень військової техніки і організації війська у різні періоди IX-XV ст. відповідав європейському. Технічні новинки приймалися не пізніше 10-20 років після їх появи, а в окремих випадках і раніше ніж у європейських країнах. Розвиток військової справи у Галицькій і Волинській землях з другої половини XII ст. випереджав інші землі. Певне відставання, переважно в галузі фортефікації, деяких видів озброєння і організації військової справи з XV ст. стало помітним у сфері впливу Московської держави.

14. Всі аспекти пов'язані з проблемами культури князівської еліти потребують окремого дослідження. Попередньо можна зауважити, що вона була відмінною і вищою від культури інших верств населення і істотно впливала на них. Це позначилось на зміні світогляду (язичесько-вікінгівський, православно-візантійський, християнсько-католицький); ідеології, підкріпленій лицарськими ідеалами; пануванні певних стилів у архітектурі та мистецтві (візантійські, романські, готичні аж до перших проявів ренесансу); іноземних впливах, які поширювалися завдяки змішаним шлюбом і знанню мов, що було звичним у князівському середовищі. Значними осередками культури були князівські двори, де діяли державні канцелярії, в яких складалися офіційні акти, формувалися архіви і бібліотеки, перекладалися і

переписувалися книги, редагувалися літописи (нерідко за участю самих князів). Тут відбувалися прийоми посольств, засідала дума чи пани-рада, проходили бенкети, були музиканти, жонглери і скальди, лікарі та звідарі, організовувалися лицарські турніри, змагання, полювання та інші забави з їх церемоніалами, утримувалися звіринці.

15. Князівська верства протягом X - першої половини XVI ст. була носієм і виразником державницьких традицій, розвивала і впроваджувала державні інституції. З 1385 р. і до 1492 р., а у північно-східних землях і на початку XVI ст., тривала боротьба за збереження князівств. Вершиною цієї боротьби була підтримка майже усіма князями Свидригайла Ольгердовича у 1430-1440 рр. Віленський привілей 1492 р. так і не був ніколи реалізований повністю. Відродження князівської могутності у другій половині XVI - першій половині XVII ст. стало логічним продовженням державницьких традицій володарів "з ласки Божої". Втративши князівську верству, українські та білоруські землі почали втрачати державність, носієм якої вона виступала.

НАУКОВА НОВИЗНА праці полягає в концептуальній постановці та комплексному дослідженні проблеми функціонування верхівки правлячої еліти - князівських династій Рюриковичів і Гедиміновичів, а також князів невстановленого походження впродовж княжої доби у контексті загальноєвропейської історії кінця IX - початку XVI ст.

При визначенні персонального складу князівської верстви, яке залишається головною складовою частиною дослідження правлячих династій, за рахунок розширення джерельної бази, зокрема попередніх розшифрувань пом'яників (Любецького, Холмського, Києво-Печерського, Супральського), сімейних родоводів, занесених у родовідні книги та найдавніші гербівники (Б.Папроцького, С.Окольського, А.Кояловича-Віюка, К.Несецького і В.Вельондка), співставлення та узгодження відомостей літописів, хронік, грамот і актів з князівських канцелярій, майнових і судових справ, матеріалів Литовської, Мазовецької і Коронної метрик, залучення наративних пам'яток, зокрема "Слова о полку Ігоревім", окремих билин, "Історії" А.Курбського, "Teraturgema" А.Кальнофойського, "Кройніки" Ф.Софоновича, праці Ш.Старовольського та використання написів на надгробках, епітафій, граффіті, житій святих, легенд, монет і печаток, маргінальних записів на рукописах та інших джерел, а також перегляду багатьох усталених думок і раніше прийнятих гіпотез значно розширено відомий кількісний склад князівських родин (більше сотні імен), уточнено дати, хрестильні і чернечі імена, встановлено походження князівських родин. На основі досягнень української і зарубіжної історіографії уточнені та перевірені родоводи всіх гілок Рюриковичів і Гедиміновичів. Різних уточнень понад п'ятисот. В дослідженні охоплено більше чотирьох тисяч осіб.

На численному матеріалі глибоко проаналізовано демографію князівських родин, встановлено особливості спадкового права та його еволюцію, шлюбну політику і породичання з іншими династіями; еволюцію княжого стану, його взаємини з усіма іншими верствами суспільства і вплив на розвиток цього суспільства; взаємини князів з церквою, містами, зміни у цих стосунках, вплив князів на розвиток військової справи, різноманітні аспекти культури князівського середовища (світогляд, ідеологія, ідеали, етнічні впливи, стилі, князівські двори, канцелярії, прийоми, турніри, свята і полювання). Уточнено роль князівської верстви у формуванні державницьких інститутів і традицій та в боротьбі за їх збереження.

ПРАКТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ отриманих результатів полягає у тому, що положення і висновки дисертації узагальнюють історичний досвід державотворення на протязі князівської доби, розкривають всі аспекти діяльності верхівки правлячої еліти, її склад, суспільну і політичну роль і цим самим дають можливість відтворити багатовікову панораму історії української державності, її внесок у розвиток економіки і культури, в налагодженні міжнародних взаємин з країнами Європи та Азії.

Висновки і фактичний матеріал дисертанта використано при підготовці навчального посібника “Історія України” (керівник авт.кол.Ю.Зайцев) та т.2 “Історії української культури” (у друці).

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ апробовані на засіданнях відділу історії середніх віків Інституту українознавства ім.І.Крип'якевича НАН України, історичної комісії Історико-філософської секції НТШ, III та IV конгресах Міжнародної асоціації українців, наукових конференціях в Україні (Львів, Кременець) та Литві (Тракай).

ДИСЕРТАЦІЯ СКЛАДАЄТЬСЯ із вступу (с.5-9), семи розділів (75 параграфів, 63 таблиці, с.11-498), висновків (с.499-515), списку джерел і літератури (2139 позицій, с.516-592), іменного покажчика (с.593-649) та ілюстрацій по тексту (110 позицій).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **ВСТУПІ** обґрунтовано актуальність теми, її хронологічні рамки, наукову новизну і практичне значення дослідження.

У першому розділі - “**ДЖЕРЕЛА**” - розглядається джерелознавче підґрунтя дослідження.

Писемні джерела збереглися дуже нерівномірно. Особливо це стосується джерел з другої половини XIII - першої половини XIV ст. Все це змушує дослідника історико-генеалогічних проблем звертатися до таких джерел, якими дослідники інших проблем можуть нехтувати.

Умовно за ступенем важливості та об'ємом використання всі джерела можна розбити на такі групи: літописи і хроніки; грамоти й акти (з князівських і монастирських архівів,

дипломатичні акти і документи офіційної переписки, духовні, майнові, судові, гродські і земські акти, акти з Литовської, Коронної і Мазовецької метрик); сімейні родоводи і родовідні книги; церковні пом'яники; гербівники; наративні пам'ятки XII-XVII ст.; розрядні книги і шляхетські легітимації; військові та поборові реєстри; житія, легенди і фальсифікати; граффіті, надгробки, епітафії і некрологи; портрети, мініатюри, печатки, монети, іконографічні матеріали; археологічні джерела.

Навіть такі, давно доступні дослідникам джерела, як літописи і хроніки, не можна вважати до кінця використаними у цьому напрямку. Так, аналіз “волинських” фрагментів з різних літописів дозволяє стверджувати існування окремого волинського літописання з кінця XI ст. - від часів єпископа Стефана, точна дата смерті якого (27.04.1094 р. о “шостій годині ночі”), а також подробиці загибелі князя Ярополка Ізяславича з похвалою цьому князеві збереглися у київських зведеннях. У подальшому можна говорити про літописання у таких волинських центрах як Володимир, Луцьк, Городно, Холм та Степань. Це збільшує довіру до волинських повідомлень і відкидає сумніви в існуванні, наприклад, у першій половині XIII ст. таких князівств як Шумське, Яневське чи Несвізьке або в участі князя Романа Мстиславича у весняному поході 1185 р. проти половців. Так само варто переглянути сумніви щодо походу Гедиміна на Київ бл. 1323 чи 1324 р. або історичності переяславського князя Олега, згаданого у зв'язку з цим походом, так як історичність іншої загадкової особи, згаданої у цій групі джерел, - київського князя Станіслава підтверджується його присутністю у переліку ктиторів Печерського монастиря, приведеному А.Кальнофойським, та записом його сина у Любецькому пом'янику.

Починаючи з другої половини XII ст. при князівських дворах виникають державні канцелярії, причому в дальнішому такі канцелярії були у дрібних удільних центрах на зразок Ратно, Кобрини чи у білоозерських та кубенських князів. Згадка імені князя та його титулатура у грамотах, наданих у таких канцеляріях, є одним з найбільш надійних підтверджень його існування. Окремого підходу вимагають грамоти, визнані фальсифікатами (у першу чергу грамоти Льва Даниловича чи Любарта Гедиміновича), з огляду текстологічного аналізу, датування, титулатури, формули, складу свідків і т.д. Проблема реставрації корпусу князівських грамот і архівів, хоча і знаходиться на початковій стадії опрацювання, у принципі є досить реальною.

Позаяк Рюриковичі та Гедиміновичі також виступали як позивачі, відповідачі та свідки у майнових і судових справах, яких збереглося до десяти тисяч, то, особливо для XV-XVI ст., ця категорія джерел залишається однією з основних. В роботі подана характеристика

різноманітних збірників актових матеріалів, більшість яких давно стала бібліографічною рідкістю.

Це ж стосується і матеріалів Литовської, Мазовецької і Коронної метрик, частина яких видана.

Сімейні традиції князівських родин достатньо надійні стосовно родоначальника і походження роду. Більшість родоводів, занесених у родовідні книги, підтверджуються доступними джерелами навіть у деталях. Помилки у них незначні. Навіть дуже дрібні князі надавали великої ваги своїм родоводам і вони доволі точні (як у збірнику Діонісія чи у А.Курбського). Більш пізні родоводи, складені у XVI-XVII ст., попри певні хронологічні неузгодження і перекручення, також містять пласти фактичного матеріалу. Спроби (більше 250) шляхетських родин приписати собі князівське походження легко вловимі.

Надійними і унікальними джерелами є пом'яники, зокрема Любецький, Холмський, Києво-Печерський, Супральський, Унівський та інші. Переважна більшість князів, записаних у Любецькому пом'янику, відомі з інших джерел, що підвищує довіру до пам'ятки. Незважаючи на попередній характер аналізу цих пам'яток, дискусійний характер результатів цих аналізів, на їх підставі зроблено більше сотні уточнень і розширено реєстр князівських імен майже на два десятки, сумніватися в існуванні яких не доводиться. Крім того окремі гіпотези і версії інших дослідників отримали підтвердження або заперечення.

Найдавніші гербовники (Б.Папроцького, С.Окольського, А.Кояловича-Віюка, К.Несецького, В.Вельондка), куди поряд з відомостями про герби кожної родини внесені відомості про саму родину, її походження, в тому числі і родові легенди, зберігають неабияку цінність як джерела з князівської генеалогії.

Надійним джерелом для дослідження персонального складу князів залишаються наративні пам'ятки, зокрема "Слово о полку Ігоревім", окремі билини, "Історія" А.Курбського, "Teraturgema" А.Кальнофойського, "Кройніка" Ф.Софоновича, праці Ш.Старовольського та десятки ін.

Безсумнівними свідченнями залишаються записи у розрядних книгах, які велися у Московській державі, різноманітних військових та урядових реєстрах Великого Князівства Литовського, шляхетських легітимаціях та інших документах. Надійними джерелами є віднайдені надгробки (приміром Трубецьких з точними датами), епітафії (які містять цілі біографії також з точними датами), граффіті (точна дата смерті Ярослава Мудрого, походження дружини дорогобузького князя Володимира Андрійовича), життя святих (приміром житіє муромського князя Костянтина дозволяє розглядати двох можливих прототипів - Костянтина Романовича з Путивльських Ольговичів чи пронського князя Костянтина Володимировича),

легенди (приміром, легенда про Зарайськ і княгиню Євпраксію), монети і печатки, в також археологічні пам'ятки.

У другому розділі - **“ІСТОРИОГРАФІЯ”** - проаналізовано українську, російську, польську та іншу зарубіжну історіографію.

В українській історичній науці, на жаль, окрім праць М.Грушевського, Н.Яковенко та О.Толочка відсутні комплексні дослідження правлячої еліти. Хоча М.Грушевський спеціально генеалогічними проблемами не займався, але жоден з істориків докладніше не вивчав період IX-XVI ст. Крім того і його таблиці довший час були, хоч і не повними, але чи не найбільш доскональними. Але він, слідом за своїм вчителем В.Антоновичем, негативно оцінював процеси феодалізації, вважаючи їх перенесеними на український ґрунт прийшлими литовськими і польськими елементами. На його думку після падіння Галицько-Волинської держави українські землі ввійшли до складу чужих земель, а їх еліта, не маючи ніякого впливу на політику цих держав, поступово злилася з чужинським панівним класом. Подібні погляди позначилися і у творчості кращих з дослідників національної школи (І.Крип'якевич, М.Кордуба, О.Терлецький, С.Томашівський, Д.Дорошенко, М.Славінський, Н.Полонська-Василенко, М.Андрусак, Д.Оляничин та ін.). Н.Яковенко та О.Толочко розглядали проблеми у трохи вузькому часовому і просторовому діапазоні, крім того вони не ставили собі за мету охопити весь персональний склад князівської верстви.

Найбільша частина праць з цих проблем з'явилася у другій половині XIX - на початку XX ст. Зрозуміло, що в радянський період князівська тематика не була популярною. Крім того не все можна було сказати, особливо українським історикам. Однак нечисленні дослідження, написані у цей період, виконані на високому науковому рівні, о окремі, обов'язкові у цей час, ідеологічні штампи і реверанси, не зменшують їх цінності. В еміграції, де не було цензури, українські історики торкалися княжої доби тільки побіжно.

Всі праці українських істориків умовно можна поділити на три групи: присвячені певним проблемам міжкнязівських відносин, окремим князям чи князівським родинам; історії окремих земель та князівств і праці, які висвітлюють княжу добу загалом. Спеціальних досліджень з генеалогії князівських династій, окрім Д.Зубрицького та Л.Махновця, не залишив ніхто.

Незважаючи на неоднозначну цінність окремих досліджень, навіть дуже давні роботи (М.М.Бантис-Каменського, Д.М.Бантис-Каменського та М.О.Максимовича, який першим пробував розв'язати загадку походження князів Острозьких, О.Бодянського, М.Костомарова та ін.) не втратили свого значення. Багато з них стосувалися унікальних проблем, якими згодом майже ніхто не займався, у багатьох були залучені раніше незнані джерельні матеріали, частина

з яких втрачена. Це стосується перш за все досліджень А.Петрушевича, І.Шараневича, Філарета [Гумилевського] та інших.

З першої групи праць можна відзначити поважні розвідки Я.Ісаєвича з найрізноманітніших проблем княжої доби ; М.Котляра - Київської Русі, зокрема Галицько-Волинського князівства; чи не єдині в українській радянській історіографії дослідження з історії українських земель у складі Великого Князівства Литовського Ф.Шабульдо; оригінальні здогадки історика старшої генерації В.Пархоменка, а також публікації М.Крикуна, М.Брайчевського, Я.Дашкевича, О.Купчинського, В.Рички, О.Головка, О.Русиної, В.Уляновського та ін.

З другої групи праць більшість (В.Антоновича, М.Дашкевича, П.Голубинського, Д.Багалія, А.Андріяшева, П.Іванова, В.Даниловича, В.Ляскоронського, П.Клепацького, М.Кучери, М.Корінного, М.Кучинка, Г.Івакіна та ін.) характеризуються високим рівнем фактографії та нагромадженням матеріалів. Окремі з них , особливо авторів, які писали у кінці ХІХ – на початку ХХ ст., не позбавлені помилок та недостатньо аргументованих гіпотез.

Більшість досліджень третьої групи витримані в дусі поглядів В.Антоновича та М.Грушевського. Неоднозначно сприймаються висновки П.Толочка. Якщо з його твердженням щодо існування Київської Русі до 1240 р. можна погодитися, то теза про існування єдиного давньоруського народу не може не викликати заперечень.

У російській історіографії княжої доби чільне місце посідають проблеми генеалогії. Починаючи від загальних досліджень окремих князів і князівських династій В.Татищева, М.Щербатова, І.Стріттера, М.Карамзіна, П.Строева, М.Погодіна до спеціальних генеалогічних праць П.Долгорукова,

Н.Петрова, С.Пташицького, О.Лобанова-Ростовського, А.Екземплярського, Л.Савйолова, Р.Зотова, Г.Власьєва, М.Баумгартена та ін. тривали пошуки щодо визначення персонального складу і політичної ролі князівської верстви. Незважаючи на окремі помилки, праці А.Екземплярського, Р.Зотова та М.Баумгартена до нині можна вважати кращими з цієї тематики. Незважаючи на непопулярність князівської генеалогії в радянській період, ці дослідження гідно продовжили праці О.Зиміна, В.Пашуто і, почасти, В.Яніна. Останнім часом з'явилося дослідження Д.Донського. Спільним недоліком праць російських дослідників є відсутність інтересу до тих гілок династій чи князів, чия діяльність протікала за межами власне російських (за визначенням конкретного автора) земель.

Значну увагу у російській історіографії привертала історія княжої доби (С.Веселовський, М.Тихомиров, Б.Рибаков, В.Кобрин, В.Кучкін, О.Рапов, Б.Флоря, О.Мельникова, А.Назаренко та ін.), зокрема Великого Князівства Литовського (П.Брянцев,

Ф.Леонтович, М.Любавський, В.Пашуто). У радянській період російська історична наука майже не відійшла від моделей попередньої доби, якщо не звертати увагу на пошуки класових протиріч. Більшість російських істориків обмежують період Київської Русі здобуттям Києва військами Андрія Боголюбського (1169 р.), смертю Мстислава Володимировича (1132 р.), Володимира Мономаха (1125 р.) або ж, навіть, Ярослава Мудрого (1054 р.). Далі йде доба удільних князівств, яка завершується утворенням централізованої Московської держави під кінець правління Івана III (1505 р.). Всі події політичної історії чи окремі особи оцінюються переважно з позицій боротьби за утворення цієї держави.

Багато праць російських істориків присвячені проблемам феодалізму, княжого права, ролі князівської верстви у розвитку суспільства, а також історичній термінології (В.Сергієвич, О.Пресняков, В.Ключевський, М.Павлов-Сільванський, С.Юшков, Я.Щапов, І.Фроянов, С.Завадська,

М.Свердлов, А.Дворніченко та ін.). Частина з них шукає “особливу” модель руського феодалізму, проти чого виступав ще М.Павлов-Сільванський. І.Фроянов, А.Дворніченко, які мають нині багато прихильників, розглядають князів як військово-політичних вождів, з якими суспільство даної території уклало угоду-ряд, допускаючи існування такого стану навіть у XV ст. Загалом можна вважати, що дискусія з ключових проблем ролі князівської верстви у розвитку суспільства в російській історіографії не завершена.

У польській історіографії княжої доби можна умовно виділити чотири етапи, кожен з яких характеризувався певними пріоритетами та ідеологічним навантаженням. У XIX - на початку XX ст. панували націоналістичні і, навіть, шовіністичні погляди. З великої маси написаних в цей період праць не втратили свого значення тільки ґрунтовні генеалогічні дослідження Ю.Вольфа, А.Бонєцкого та О.Бальзера.

Між двома світовими війнами, хоча ідеологія мало змінилася, акцент досліджень був перенесений на розширення генеалогічних студій, що привело до розгортання справжньої “генеалогічної” війни з приводу походження Корибутовичів, Сангушків та інших княжих родин (Ю.Пузина, З.Л.Радзіїнський, В.Семкович, А.Прохазка, О.Галецький, К.Ходиніцький, Г.Пашкевич, С.Зайончковський та ін.), відгомін якої триває і досі.

Майже до середини 60-х років XX ст. польська історична наука знаходилася під ідеологічним контролем. Це зумовило згортання генеалогічних досліджень. Але поряд з тим, завдяки видатним особистостям - Г.Ловмянському, Б.Влодарському, С.Кучинському та ін., польська наука почала позбуватися загалом негативного ставлення до українців та білорусів, намагаючись глибше досліджувати взаємини сусідніх народів.

Сучасній польській історіографії властива толерантність, високий науковий рівень, модерна методологія, нові погляди і оцінки. На чільне місце знову вийшли генеалогічні дослідження (Т.Василевського, Я.Беняка, Я.Тенговського, Д.Домбровського, С.Сроки та ін.). Загалом польські дослідження князівських династій найчисленніші і, водночас, найбільш дискусійні через надмірну прихильність до версифікацій та гіпотез.

Нечисленна білоруська історіографія пройшла еволюцію від окремих блискучих розвідок (М.Довнар-Запольського, А.Грицкевича, В.Чемярицького, М.Улащика, Н.Войтович, Г.Штихова, А.Нарбута) до модерних аналітичних узагальнень (А.Кравцевича та ін.). Докладність і всесторонність характеризує дослідження литовських істориків (М.Ючас, Р.Батури, І.Баніоніса, Й.Жмудзінаса, Е.Гудавічюса, А.Нікжентаітіса та ін.). Окремі проблеми висвітлені у працях угорських (М.Вертнера, А.Поора, П.Енгла, Д.Дьєрфі), німецьких (Б.Спулер, Г.Деккер-Гауф), англомовних (О.Бакус, Д.Феннел, Д.Чамберс, С.Ровелл та ін.) істориків.

Можна констатувати, що на кінець ХХ ст. князівські династії Східної Європи вивчені не достатньо. Персональний склад, суспільна і політична роль князівської верстви у багатьох питаннях залишаються дискусійними.

У третьому розділі - **“РЮРИКОВИЧІ. ПЕРСОНАЛЬНИЙ СКЛАД”** - з'ясовується персональний склад усіх гілок династії Рюриковичів, княжі, хрестильні і чернечі імена, дати їх життя і діяльності, шлюбні зв'язки і стан досліджень цих проблем.

Скандинавська за походженням династія Рюриковичів (параграф 3.1) до кінця Х ст. слов'янізувалася, хоча ще Ярослав Мудрий та його сини знали шведську мову. З численних синів Володимира Святославича, нащадків мали тільки четверо. Із смертю його внуків Яна Святославича та Євстафія Мстиславича дві гілки обірвалися. Нащадки Ізяслава Володимировича, який отримав Полоцьке князівство, утворили окрему гілку Ізяславичів Полоцьких (3.2), яка у ХІІ ст. розділилася ще на друцьку, мінську та вітебську. Князі Друцькі (3.3) у ХІV-ХV ст. сильно розрослися, від них походять князі Одинцевичі, Гольцовські, Багриновські, Плаксичі, Тети, Красні, Сокири-Зубревицькі, Прихабські, Бабич-Друцькі, Бабичеви, Друцькі-Горські, Горські-Дудаковські Горські-Бурневці, Путятичі, Путятіни, Толочинські, Друцькі-Соколинські, Друцькі-Коноплі, Озерецькі, Друцькі-Любецькі, Виденицькі-Любецькі і Загородські-Любецькі.

Нащадки Ярослава Мудрого - Ярославичі (3.4) також розпалися на кілька гілок. Старша з них - внуки Володимира Ярославича - дала початок Першій галицькій династії. Ростислав Володаревич був старшим за Володимирка (він успадкував старший перемишльський престол, у 1122 р. був заложником за батька у Кракові, у 1124 р. завершив миром війну з польськими князями), але останньому вдалося об'єднати всю Галицьку землю. Бастарди останнього князя з цієї династії Володимира Ярославича (+ 1199) - Василько та Володимир-Іван ще у 1218 р.

розглядалися у числі претендентів на Галицьку спадщину. Єдиний син Вячеслава Ярославича - Борис - загинув у 1087 р. на Нежатиній Ниві, нащадки Ігоря Ярославича виділилися у окрему городенську династію, яка вигасла у XIII ст. Волковиський князь Гліб та свислоцький князь Ізяслав були нащадками цієї династії.

Від Ізяслава Ярославича пішла династія турово-пінських Ізяславичів та її відгалуження князі Четвертинські та Сокольські (3.5). Від Святослава Ярославича походили чернігівські князі, старша гілка яких (Давидовичі) вигасла у XII ст., молодша (Ярославичі) була відтісна у чернігівську колонію - Муромо-Рязанську землю, де розпалася на дві гілки: рязанську (3.11), яка правила у Великому князівстві Рязанському до його анексії Москвою у 1520 р., та пронську (3.12), нащадки якої князі Пронські емігрували у Великому Князівстві Литовському і отримали володіння на Київщині. Середня гілка (Ольговичі) довго були основними суперниками Мономаховичів у боротьбі за Київ. Сильно розросле дерево нащадків Олега Святославича налічує 115 імен, частина з них віднайдена у пом'яниках (3.7). Путивльські Ольговичі у першій половині XIV ст. володіли Київським і Овруцьким князівствами. Один з них, князь Станіслав, у чиєму існуванні донедавна були сумніви, надійно засвідчений такими незв'язаними між собою джерелами як Любецький пом'яник і реєстр ктиторів Печерського монастиря. Найстарша гілка Ольговичів - нащадки Михайла Всеволодовича (3.8) зберегли за собою північно-східну частину землі. Ростислав Михайлович емігрував в Угорщину, де його нащадки вигасли у XIII ст. Роман Михайлович та його нащадки до 1401 р. утримували чернігівський престол, з цієї гілки походять князі Осовицькі. Семен Михайлович отримав Глухівське князівство, яке роздробилося на Белевське, Одоєвське і Воротинське. Після 1492 р. ці князі опинилися на московській службі, їх уділи були ліквідовані у першій половині XVI ст., а землі анексовані. Мстислав Михайлович отримав Карачевське князівство. Від його нащадків (3.9) походять князі Єлецькі, всі гілки князів Мосальських, Хотетовських, Горчакових, Звенигородських, Пузини та Огінські. Більшість цих родин з кінця XV ст. перейшли у Московську державу. Юрій Михайлович тримав Таруське князівство (3.10). Від його нащадків походять князі Канінські, Спаські, Мишецькі, Волконські, Борятинські, Мезецькі, всі гілки Оболенських, Долгорукі, Долгорукови, Щербатови, Тростенські, Курлятеви, Туреніни, Репніни, Пенінські, Ликови, Лико і Кашини.

Найчисленнішими виявилися нащадки Всеволода Ярославича (3.13), від сина якого Володимира Мономаха походить династія Мономаховичів. Від найстаршого з Мономаховичів – Мстислава Володимировича (3.14) пішли Волинська (3.15) та Смоленська (3.16) гілки. Волинська династія з 1199 р. запанувала у Галицькій землі. Її відгалуженням були болохівські князі. Їх вважали туземними князями на зразок Кондудвдя, асимільованими половцями (Д.Зубрицький, І.Шараневич, Н.Молчановський) - ці версії спростовані археологами, які не

залишають сумнівів щодо слов'янського характеру Болохівської землі, заповненої густою сіткою міст. Інші вбачають у болохівських князях бояр, які виступили проти об'єднавчої політики Данила Романовича (М.Котляр), чи сільських князів-суддів (А.Петрушевич) - однак Болеслав прямо звертався до Данила: “це не твої воїни, вони є окремими князями”, а київський князь Ізяслав Мстиславич називав їх “братією”. Крім того джерела ніде не плутають князів з боярами, а у пом'яниках термін “князь” переписувався сотні раз біля кожного імені. М.Карамзін, М.Арцибашев, М.Квашнін-Самарін, Р.Зотов пропонували вважати їх нащадками Ігоревичів, які тут вціліли після трагедії 1211 р., помилково виходячи з того, що Ізяслав Мстиславич був Ольговичем, тоді як він був смоленським Мономаховичем. Тому ми підтримуємо здогадку М.Баумгартена, який бачив у болохівських князях нащадків Інгвара Ярославича, витіснених Романовичами з Луцька. Один з них Борис згаданий під 1234 р. як князь меджибізький. Від болохівських князів могли походити князі Звягольські та Деревинські, а також подільський князь Дмитро, який брав участь у битві на Синіх водах у 1362 р. Князі Острозькі та їх відгалуження князі Заславські, безперечно, були нащадками волинської гілки Мономаховичів, найбільш вірогідно - Романа Даниловича. Смоленська гілка Рюриковичів розпалася на дві династії: Смоленську і Ярославську, від яких походить кілька десятків князівських родин (3.16). Нащадки молодшого Мономаховича - Юрія Довгорукого (3.17) - розділилися на ростовську, суздальську, московську і тверську гілки.

Всього у розділі розглянуто понад три тисячі персоналій.

У четвертому розділі - **“ЛИТОВСЬКІ ДИНАСТІЇ. ГЕДИМІНОВИЧІ. ПЕРСОНАЛЬНИЙ СКЛАД”** - з'ясовано персональний склад усіх гілок династії Гедиміновичів, княжі, хрестильні і чернечі імена, дати їх життя і діяльності, шлюбні зв'язки і стан досліджень цих проблем.

Через брак джерел перші литовські і жемайтські династії піддаються тільки фрагментарній реставрації. Від них походили князі Гольшанські, Гедройци, Ямонтовичі-Підберезькі (параграф 4.1). Гедимін був братом Вітеня, а обидва походили з Жемайтії від незнаного князя з роду Колюмнів. Ця версія С.Зайончковського більш мотивована за версією Ю.Пузини, підтриману В.Пашуто, які вважали батьком Гедиміна - Пукувера. Хоча засновник династії був похований за язичеським обрядом, він певний час був християнином (православне хрестильне ім'я Прокопій). Всі здогадки навколо дат народження дітей Гедиміна, популярні серед польських дослідників, більш ніж умовні (4.2). Запис священика церкви св.Катерини Івана на переписаній ним Псалтирі, яка зберігається у бібліотеці Лоренцо Медічі у Флоренції, дозволяє встановити точну дату смерті Любарта Гедиміновича (4.08.1383). Дискусійними залишаються версії навколо нащадків Монвіда Гедиміновича (4.3). Наримунтовичами були

князі Корецькі, Ружинські, Белзькі, Патрикееви, Булгакови, Голіцини, Куракіни, Хованські, Щенятеви і, можливо, Дольські (4.4). Ці гілки тримали Пінське, Корецьке і Стародубське князівства, звідки Патрикій Наримунтович у 1408 р. виїхав у Московську державу. Молодша династія князів Мстиславських походить від Євнута Гедиміновича (4.5). Найбільше нащадків було в Ольгерда Гедиміновича (4.6-4.15). Від найстаршого Вінгольта-Андрія Ольгердовича походили князі Полубенські; від Бутава-Дмитра Ольгердовича - Трубецькі; від Костянтина Ольгердовича - Чорторійські; від Володимира Ольгердовича - Олельковичі-Слуцкі та Бельські; нащадки Федора Ольгердовича тримали тільки Кобринське князівство до вигаснення роду після 1491 р. (Ратно було у них відібрано ще у 1432 р.); від Корибута-Дмитра Ольгердовича походили князі Несвіцькі (від Несвіча поблизу Луцька), Збараські, Вишневецькі, Воронежські, Порицькі, Войни, Войнич-Вороньські. Залишається загадка походження князів Лукомських, які могли бути Рюриковичами, а Ольгердовичами тільки по материнській лінії. Нащадки Лугвенія-Семена Ольгердовича склали старшу династію князів Мстиславських.

Синами Кейстута Гедиміновича були великі князі литовські Вітовт та Зигмунт, молодшою гілкою Кейстутів були князі Крошинські (4.16), від Корятівичів, які панували на Поділлі, пішли всі гілки князів Курцевичів (4.17), а нащадками Любарта Гедиміновича були князі Сангушки (4.18).

Всього у розділі розглянено понад 700 персоналій.

П'ятий розділ - **“КНЯЗІ НЕВСТАНОВЛЕНОГО І ОРДИНСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ. ПЕРСОНАЛЬНИЙ СКЛАД”** - присвячений встановленню персонального складу княжих родин невстановленого і ординського походження, імен, дат їх життя і діяльності та шлюбних зв'язків.

Родини князів Буйницьких, Галичанських, Головнів-Острожецьких, Капуст, Кожановичів-Велицьких, Козек, Лизиносів, Сатіївських, Сенських, Смагів, Чертенських можна віднести як до Рюриковичів так і до Гедиміновичів. Традиції цих родин не зберегли пам'яті про своє походження.

Нащадками половецького хана Юрія Кончаковича могли бути князі Половці-Рожиновські чи Химські. Від кабардинських князів походили Черкаські, Темрюки-П'ятигорці. 29 князівських родин походили від ординців, переважно Чингізидів. З них найбільш відомими були Глинські - нащадки темника Мамаєв.

В цьому розділі розглянутоо понад 300 персоналій.

У шостому розділі - **“КНЯЗІВСЬКА ВЕРСТВА І СУСПІЛЬСТВО КИЇВСЬКОЇ РУСІ (X-XIII ст.)”** - аналізується князівська верства домонгольського періоду, її демографія, спадкове

право, шлюбна політика і династичні пов'язання, стосунки князів з іншими станами суспільства, з церквою та містами, їх вплив на розвиток військової справи і культури.

Князівська верства була найбільш замкненим станом, доступ до якого давало тільки народження. Відомий тільки один “боярський князь” - Володислав Кормильчич у Галицькій землі, але цей незвичний випадок потряс усе суспільство. Функція управління була головною функцією князів, тому, втративши право на успадкування престолу, князь ставав ізгоєм, тобто випадав із суспільства (поряд з купцем-банкрутом, сином священника, який не освоїв грамоти та звільненим рабом). До кінця X ст. Рюриковичі відтіснили і знищили династії племінних “світлих” князів і, ставши єдиною правлячою династією на Русі, не допускали на князівські престолі представника будь-якого іншого роду. Невдачею скінчилися спроби торчеського князя Кондудия і принців з династії Арпада та П'ястів.

Демографічна статистика перших дванадцяти поколінь Рюриковичів (497 осіб) дозволяє стверджувати, що до середини XIII ст. династія була генетично сильною. Єдиний спадковий недуг, засвідчений літописами і археологічними дослідженнями, - хвороба Пертеса - не впливав на вік та розумові здібності її носіїв.

Проблеми успадкування влади завжди були одними з найважливіших для правлячої династії. Тому наївними виглядають твердження про відсутність у Київській Русі традиції, практики чи процедури успадкування князівських престолів, коли спадкове право було кодифіковане для купців (про що свідчать угоди з Візантією) чи для інших значно нижчих у соціальній ієрархії верств населення (про що свідчить “Правда Ярославичів”). Княже спадкове право не залишалось незмінним. Старший в роді Рюриковичів успадковував київський престол і сюзеренітет над Київською Руссю. На практиці це означало, що син не міг успадкувати батьківський престол, якщо живими залишались його дядьки, молодші брати померлого володаря. Але його діти зберігали перевагу перед своїми двоюрідними братами. Вже сини Володимира Святославича порушили це правило, виключивши з числа претендентів на київський престол нащадків старшого брата Ізяслава. Цей прецедент і народив практику ізгойства, за якою внук втрачав права на князівський престол, якщо його батько помер раніше за діда, що, напевно, було закріплено у т.з. “заповіті Ярослава Мудрого”.

Після реформи Володимира Святославича, ставши намісниками великих територій, родичі київського князя хотіли відчувати себе володарями, а крім того закріпити ці території за своїми спадкоємцями, більшість яких не мали надій на київський престол. В цьому вони спиралися на ще живі залишки племінного сепаратизму і настрої верхівки міст та містичів. Київська ж влада розглядала князів-намісників як своїх службовців, які отримали бенефіцій взамін за несення служби і на час її виконання. Разом з князями-ізгоями втрачали свої

утримання бояри та дружинники, які не завжди могли перейти на службу до нового сюзерена. Тому вони також ставали опорою цих князів. Опір князів-ізгоїв привів до виникнення “незаконних” уділів (Дорогобузьке, Перемишльське, Тербовельське і Звенигородське князівства). У Придніпров’ї боротьба за “батьківські” території вилилася у велику війну між Всеволодовичами та Святославичами у кінці XI ст. Київський князь змушений був піти на компроміс, який було узаконено на снемі - з’їзді князів у Любечі в 1097 р. Визнаючи зверхність князя київського, князі-намісники отримали повний суверенітет всередині своїх володінь і спадковість цих володінь за певною гілкою роду Рюриковичів. Цей принцип і став основою для територіальних претензій на “отчину” і здійснення князівської влади над певною територією.

Всередині ж численних гілок, на які розросталася династія Рюриковичів, спадкове право залишилася незмінним, що відбилося у практиці успадкування як найвищого київського престолу, так і престолів удільних князівств. Однак, коли виникла реальна загроза розпаду деяких земель, - запроваджувано принцип, прийнятий на Любецькому снемі (у Волинській землі - у 1170 р., Чернігівській - 1206 р., Турівській - на межі XII-XIII ст., Полоцькій - у середині XII ст.). Закріплення земель за певними гілками династії привело до практики успадкування по “кужелю” (материнській лінії) при відсутності спадкоємців “по мечу”. Очевидно церквою для таких випадків було узаконено заповіт померлого князя, за яким престол могли отримати бастарди і адаптовані діти.

Аналіз відомих 250 шлюбів перших дванадцяти поколінь Рюриковичів (з яких 248 були наслідками політичних угод) дозволяє відзначити певні традиції шлюбної політики як всередині окремих гілок династії, так і стосовно іноземних династій.

Ще до приходу Рюриковичів у більшості племінних князівств сформувалося структурзоване і розділене на верстви суспільство. Як і інші ранньосередньовічні імперії, Київська Русь перебувала в динаміці росту. Тому, після перемог у Болгарії, Святослав Ігорович був готовий перенести її центр у Переяславець на Дунаї. Ольга першою почала реформувати державу, її справу довершив внук Володимир, при якому “світлі князі” з інших династій остаточно зникли. Рюриковичі виступили ініціаторами, каталізаторами і провідниками процесів феодалізації суспільства. Протягом X-XIII ст. основним джерелом доходів з ленів залишалася земельна рента-податок, а особисті земельні володіння були незначними. Княжа скарбниця отримувала також доходи з інших видів діяльності, перш за все торгівлі (де головним експортним товаром були раби) і ремесла (князівські майстерні у домонгольський період були головними поставниками ремісничих товарів для ринку). Раби набиралися, напевно, із угро-фінських народів, масовий вивіз яких сприяв поступу слов’ян на північно-східних територіях. Раби працювали і у князівських господарствах, організованих на вільних, незайнятих

общинами, землях. Коли ж з XI ст. база рабства сильно звузилася, князі почали садити на землю париків (різні категорії напівзалежного населення). Розширення князівського суверенітету над підвладними територіями сприяло визріванню умов для політичного роздроблення. Після 1132 р. у межах кордонів своєї території князі у повному обсязі користувалися правом інвеститури (наділення) земельних володінь своїм васалам, що сприяло розгортанню широкого процесу феодалізації, який мав певні відмінності у різних землях. Розвиток ленної системи привів до появи боярських земельних господарств. Вільних земель забракло і на територіях, де земельні володіння знаті з'явилися ще у добу племінних князівств, князі змушені були купляти землю.

Вже наприкінці першої третини XII ст., по смерті Мстислава Володимировича, феодальна імперія Київська Русь фактично розділилася на 11 земель (Київська, Переяславська, Чернігівська, Волинська, Галицька, Полоцька, Турівська, Смоленська, Суздальська, Муромо-Рязанська і Новгородська). Дев'ять з них на основі Любецьких рішень були закріплені за окремими гілками династії Рюриковичів. Причому впродовж наступних віків, не зважаючи на часті усобиці, до появи Гедиміновичів жодна гілка династії не претендувала на чужі землі. Київська земля спочатку залишалася у доменальному володінні київського князя. Його син, як правило, отримував Новгородську землю, у якій з 1136 р. князівська влада різко обмежувалася місцевою олігархією, через її виборних представників (спочатку посадника, а потім і єпископа).

Це роздроблення Київської Русі сприяло реставрації деяких старих племінних князівств, звичайно, вже у новій якості. За цей час стерлися етнічні відмінності між різними волинськими племенами чи близькими до них племенами придністровських та карпатських хорватів, до того ж розбавлених міграцією тиверців та уличів, і київськими переселенцями. Залишилися системи шляхів і давні ринки, до яких тяжіли новосформовані еліти. Через це старі князівства бужан, волинян, лучан і дулібів скоро відродилися практично на тих самих територіях вже як Белзьке, Володимирське, Луцьке та Дорогобузьке князівства в системі Волинської землі. Так само було і у інших землях.

Стрижнем міжкнязівської боротьби залишалася боротьба навколо київського престолу між нащадками Володимира Мономаха (Мономаховичами) і нащадками Олега Святославича (Ольговичами). Деякі київські князі (Ярополк Мстиславич, Ізяслав Мстиславич, Мстислав Ізяславич, Святослав Всеволодович, Роман Мстиславич) намагалися відновити повне панування над усіма землями. Але не тільки землі ("королівства"), але й князівства, на які вони роздробилися ("герцогства" чи "графства"), отримали всі ознаки середньовічних феодальних держав: сталі території, правлячі династії, адміністрацію, судочинство, систему збору податків, мит і данин, систему шляхів і регіональні ринки, військо і ополчення. Ці держави проводили

свою власну політику, а їх володарі вступали в союзи і коаліції, скріплюючи дипломатичні угоди династичними шлюбами.

У суспільстві Київської Русі князь був носієм державного суверенітету і вершиною ієрархічної піраміди. Виступаючи спочатку як військові організатори суспільства, змушені рахуватися з верхівкою міст, а в окремих землях (в першу чергу Галицькій) і з місцевими елітами, князі до середини XIII ст. поступово зосередили всю повноту влади у своїх руках (військову, адміністративну, законодавчу, судову і фіскальну). В ідеалі вони прагнули добитися необмеженої влади, що, звичайно, в умовах феодального суспільства було нереальним.

Боярство, з числа якого призначалися вищі посадові особи (тисяцькі, посадники, двірські, конюші і т.д.) були другою, після князів, верствою у суспільній ієрархії. Доступ до боярства був відкритий і залежав від волі князів, тільки служба сюзерену забезпечувала боярину кар'єру, майновий і соціальний стан, перехід з “менших” у “великі” або навпаки взагалі у нижчу верству. Навіть у Галицькій землі, де були найбільш сприятливі умови для розвитку спадкового боярського землеволодіння, боярство залишалося служилою військовою верствою.

Не пізніше XI ст. князівська дружина стала професійним лицарським станом, доступ до якого залишався відкритим, але повністю залежав від волі князя. Дружинник проходив ступені “детського”, “отрока” і “гридня”. Дружина утримувалися коштом скарбниці і спочатку жила в окремих казармах-гридницях, дістаючи певну частку військової здобичі. Відсутність вільних коштів змусила князів надавати дружинникам бенефіції, їх сім'ї отримали право успадкування майна навіть при відсутності прямих спадкоємців, але власних замків і земельних феодів дружинники не мали.

Вже на початку XI ст. Рюриковичі створили розгалужений адміністративний апарат на базі розвитку управління двірцевого господарства (тіуни двірцеві, ключники, ловчі, сокільничі, тіуни городові, волочські, сільські, ратайні, митники, вірники, ємці, ябетники) та міських магістратур (городничі, мостівничі, осьменики). Спочатку князі дворяни, які займали ці уряди рекрутувалися з “милошників” - невільників, які заслужили ласку господарів. Пізніше, коли їм було передано частину княжих судових та інших функцій для управління певними територіями, вони набиралися з числа дружинників, які після 40-45 років або ще раніше за станом здоров'я не могли продовжувати нести ратну службу і, перейшовши у княжі дворяни, зберігали особисту свободу, заключивши угоду-ряд (що передбачалося статтею 110 Розширеної редакції “Правди”). Життя княжих тіунів захищала віра у 20 гривень, а за майновим станом вони нерідко наближалися до боярства.

Середину суспільної ієрархії займало міське бюргерство ("старці градські" і гості), земська верхівка ("житі люди", "нарочиті люди", "чадь стара"). Нижче від них були "чорні люди", тобто ремісники (майстри і уноти), посадські люди, вільні землероби (чадь молода і смерди). Частина ремісників, уникаючи міських повинностей, ставала княжими рядовичами і працювала у двірцевих майстернях. У двірцевих господарствах працювали також і наймити та закупи-челядники. Нижче від них знаходився міський люмпен, який не платив податків через власну убогість: убогі люди, гулящі люди, сироти. Смерди були вільним землеробським станом, який ніс різноманітні повинності, в т.ч. до середини XIII ст. залучався до земського ополчення. Найнижчий щабель посідали різні категорії напівзалежного населення: парики (рядовичі ремісники і землероби, наймити, половники-пущеники, задушні люди, прощеники), закупи і вдачі та раби-челядники (холопи і роби). За межами цих верств знаходилися ізгої - люди, які з різних причин випали із своєї верстви і не могли вступити в іншу. Їх захищала тільки церква. Всі ці стани прямо або опосередковано залежали від князів. Тільки парики і раби залежали безпосередньо від своїх господарів, але найчастіше останніми виступали саме князі. Через інститут віча міське бюргерство, земська верхівка і, навіть, чорні люди пробували обмежити князівську владу, що певною мірою вдавалося до початку XIII ст.

Спочатку Рюриковичі виступали проти християнства і пробували запровадити єдиний князівсько-дружинний культ Перуна, близький до культу Одина, або ж створити загальний пантеон племінних богів. Деякі сакральні чинники князівської влади, зокрема недоторканість княжого життя, пережили язическу епоху. Приймавши християнство за посередництвом Візантії, князі за її прикладом встановили контроль над церквою. Поставлення митрополита, єпископів, архімандритів та ігуменів цілком залежало від їх волі. Релігійність князів не була глибокою. Вони вважали, що для спасіння душі достатньо збудувати храм або пожертвувати щось істотне на церкву чи внести ругу на поминання душі. Тому їх не приваблювали чернецтво та церковна кар'єра. Зате вони продовжували утримувати наложниць і одружувалися з католиками, коли це було політично вигідно. Князі сприяли швидкій перемозі християнства, але церква так і не змогла добитися помітного впливу на політику князів чи істотно обмежити князівську владу.

Значне число міст, їх економічна і політична роль, змушували князів рахуватися з ними. Князі сприяли розвитку старих міст і появі нових. З другої половини XII ст. значне піднесення соціальної ваги ремісничо-торговельної і фінансової верхівки міст, яка підтримала молодших князів у боротьбі за створення нових князівств та відстоювання суверенітетів своїх уділів, привело до серйозних спроб обмежити князівську владу через інститут віча. Цей інститут, древніший за саму князівську владу, зберігся у великих містах, які виникли на місці старих

племінних центрів, як рудимент епохи військової демократії, а потім поширився і на інші міста. Віча були представницькими органами, які включали всі верстви вільного населення і вели свою роботу в умовах відкритості, що певною мірою урівнювало непропорційність цього зібрання на користь низів. Рюриковичі намагалися замінити віче військовою радою старшої дружини, до якої долучилася церковна верхівка ("думою"), що їм вдалося до рубежу XIII-XIV ст., а подекуди і раніше.

Військова справа була головною у житті князів. Військо, військова техніка і військова організація у різні періоди IX-XIII ст. відповідала європейському рівню. Завдяки широким міжнародним контактам як на заході так і на сході окремі технічні новинки (конусоподібні шоломи, кольчуги з плоскими кільцями, лускоподібні і комбіновані панцири, самостріли-арбаледи) з'явилися раніше ніж у європейських країнах. З другої половини XII ст. розвиток військової справи у Галицькій і Волинській землях випереджав інші землі (метальна артилерія, фортеці з кількома лініями оборони, поява донжонів і т.д.).

Ще у першій половині X ст. Рюриковичі і їх різноетнічне, переважно скандинавського походження, оточення швидко зблизилося з місцевими елітами, змішалася з ними, але одночасно і відірвало їх від своїх родових коренів. Культура, менталітет цієї нової військової аристократії отримали поліетнічний змішаний характер. І у дальнішому культура князівської еліти залишалася відмінною і вищою від культури інших верств населення, але вона істотно впливала на розвиток культури суспільства в цілому.

Язичесько-вікінгівський світогляд князівської еліти, який змінився православно-візантійським світоглядом, став надбанням інших верств населення через потужні заходи князівської влади. Язичество відійшло у глухі райони і трималося довше хіба серед угро-фінських племен, що опиралися слов'янській асиміляції. Язичесько-вікінгівська ідеологія, підкріплена лицарськими ідеалами, залишилася панівною серед князівського середовища і у християнську епоху. Протиріччя церковної і цієї світської ідеології стиралося ототожненням сатани і злих сил з зовнішнім ворогом, перш за все з поганами-кочовиками, які постійно загрожували мирному розвитку.

На культурі князівського середовища, завдяки змішаним шлюбам, позначилися етнічні впливи: скандинавські, візантійські, угорські, польські, половецькі, меншою мірою чеські і німецькі, аланські і грузинські. Перші покоління Рюриковичів, включаючи синів Ярослава Мудрого, володіли старосведською мовою, напевно знали цю мову Володимир Мономах і, безперечно, його син Мстислав-Гаральд. Волинські князі володіли польською мовою, угорську мову знали деякі галицькі князі, зокрема Данило Романович і, можливо, Лев Данилович. Деякі

князі володіли половецькою, грецькою і латинською мовами. Всеволод Ярославич знав п'ять мов.

Візантійський стиль практично домінував у всіх жанрах і видах духовної і, навіть виробничої та військової культури. Романські впливи були незначними і торкнулися тільки Галицької і Волинської земель. Готична революція XII ст. зачепила більшість земель, прояви її найпомітніші у у військовій сфері, зміни у якій повністю залежали від князів.

Значними осередками культури стали князівські двори, які поєднували функції державної канцелярії з функціями приватної резиденції правителя. У канцеляріях працювали писці, перекладачі та книжники. При дворах відбувалися прийоми посольств, проводилися лицарські турніри, полювання, бенкети та інші забави. Тут жили лікарі, звідари, музиканти, жонглери і скальди, які у піснях прославляли своїх володарів. Зразком творчості таких скальдів було “Слово о полку Ігоревім”. Недаремно як взірць поетичної майстерності в ньому згадується творчість Бояна, скальда, який оспівував подвиги зовсім незначного тмутараканського князя Романа Святославича, при дворі, якого, напевно, служив. Бояри, княжі дворяни, дружинники і міська верхівка переносили у свої середовища багато з побаченого у княжих дворах, а через них здобутки культури князівської еліти поширювалися на інші стани.

У сьомому розділі - **“КНЯЗІВСЬКА ВЕРСТВА В ДОБУ УДІЛЬНИХ КНЯЗІВСТВ (СЕРЕДИНА XIII - ПОЧАТОК XVI ст.)”** - аналізуються зміни у князівському середовищі в добу удільних князівств, демографії, спадкового права, шлюбної політики і династичних пов'язань, стосунків князів з іншими верствами суспільства, з церквою та містами, вплив князів на розвиток військової справи і культури, боротьбу за збереження державності.

Демографічна статистика (1471 особи з наступних восьми поколінь Рюриковичів та 494 особи з перших восьми поколінь Гедиміновичів) дозволяє стверджувати, що покоління Рюриковичів, які жили у другій половині XIII - на початку XVI ст., були генетично слабшими за попередні покоління. Перші покоління Гедиміновичів, навпаки, були генетично сильними. 59 осіб прожило більше 60 років, в їх числі найбільш відомі князі: Гедимін, Ольгерд Гедимінович, Кейстут Гедимінович, Любарт Гедимінович, Вітовт Кейстутович, Свидригайло Ольгердович, Зигмунт Кейстутович та ін. Число дітей у родинах Гедиміновичів було більшим ніж у Рюриковичів. Найбільше дітей (21 або 22) мав Ольгерд Гедимінович, 14 дітей було у Казимира Ягеллончика, по 13 - у Гедиміна та Кейстута Гедиміновича, 11 дітей - у Зигмунта Старого. З XIV ст. рід Рюриковичів, а згодом і рід Гедиміновичів почали розпадатися на родини. Від обох династій походять 305 родин, з яких 11 родин невстановленого походження (від однієї або другої династії), а походження 7 родин залишається спірним. Ще 6 князівських родин походять від інших литовських династій, 4 – половецько-кабардинського походження і 29 – від Чингізидів

та інших ординських родів. Цікавим демографічним феноменом залишається раптове вигаснення без видимих причин у кінці XVI – на початку XVII ст. бл.40 князівських родин (в їх числі Острозьких, Омельковичів-Слуцьких, Гольшанських, Ружинських, Пронських та ін.).

Продовжувала розвиватися практика успадкування. У XIII ст. спроба припинити розпад дрібних уділів привела до поділу князівств на частки. Різні доходи, розділені за жеребом, збиралися окремо на кожного князя і його дружину, а політикою і обороною керували спільно. Тільки московські князі з XIV ст. почали переходити до ординської практики прямого успадкування, яку зуміли остаточно закріпити з кінця XV ст., і то будучи змушеними вдаватися до терору стосовно своїх родичів. Московська династія запровадила і принцип переходу до великих князів тих уділів, де не залишалось спадкоємців по прямій лінії “по мечу”, нехтуючи правами інших спадкоємців. Все це сприяло об’єднанню Московської держави. А традиційна практика успадкування, якої дотримувалися більшість князівських гілок, навпаки, сприяла подальшому роздробленню князівств. Пропоновані Романом Мстиславичем реформи переходу до майорату не були прийняті. Князівська верства Київської Русі виявилось не готовою до сприйняття цієї ідеї, а монгольська навала зробила неможливими нові спроби її втілення.

У тих князівствах, де Гедиміновичі прийшли на зміну Рюриковичів, вони намагалися закріпити угоди з місцевими елітами династичними шлюбами з Рюриківнами. У самій Литві після кількох порушень права сильнішими князями (Гедиміном, Ольгердом і Кейстутом Гедиміновичами, Ягайлом Ольгердовичем) утвердився принцип виборності великого князя. Любарт-Дмитро Гедимінович (а пізніше Свидригайло Ольгердович) змушені були вдатися до практики роздачі уділів на землях домену сюзерена. Нові власники уділів поводитися як спадкові удільні князі. Після Кревської унії великі литовські князі в окремих випадках почали практикувати заміну уділів, вигнання князів з їх земель, передачу цих земель іншим гілкам та династіям. Це привело до змін в успадкуванні престолів. З’явилася нова традиція “затвердження” спадкоємців на престолах їх батьків, запозичена із західноєвропейської традиції оммажу. Запровадили у себе подібну практику і московські князі. Але і вони до таких заходів вдавалися дуже рідко. Традиція відіграла велике значення і з цим мусили рахуватися.

Аналіз шлюбної політики княжих династій за цей період дозволяє відзначити такі характерні особливості: до середини XV ст. шлюби підпорядковувалися інтересам династичної політики, через що зв’язки князів з нетитулованою знаттю були дуже рідкими; у землях, що знаходилися під безпосередньою зверхністю Орди, межі шлюбної політики звужилися до зв’язків з найближчими сусідами, а всі відомі шлюби з ординками були укладені з ініціативи Чингізидів; династична активність восьми перших поколінь Гедиміновичів була високою: 86 відсотків шлюбів припадає на осіб з інших династій.

Зруйнувавши Київську Русь, монголи зберегли різний вплив на окремі землі. Залежними від Золотої Орди в тій чи іншій степені були Галицько-Волинська земля - у 1241-1253, 1258-1301, 1323-1342 рр.; Київська (а з нею і Переяславська) землі - у 1240-1324, до 1331-1362, бл.1370-1390; Чернігівська - у 1239-1362, бл.1370 - до 1410 рр.; Турівська - 1258-1301 рр.; Смоленська - 1241 - до 1339 р.; Рязанська, Володимиро-Суздальська (пізніша Московська) і пов'язана з останньою Новгородська землі - 1237 - після 1480 рр. Не зазнала ординського впливу тільки Полоцька земля.

Протягом другої половини XIII - першої половини XIV ст. головним стабілізуючим і організуючим фактором на українських землях була Галицько-Волинська держава. Фактично всі інші князівства перебували під її впливом. Боротьба за збереження і відновлення цієї держави тривала і після вигаснення другої Галицької династії аж до 1387 р.

Литовська держава, яка з середини XIII ст. стала потужною політичною реальністю в Центральній Європі, була привабливим союзником для тих, хто зважувався на боротьбу з ординцями, особливо після падіння Галицько-Волинської держави. Гедиміновичі, які протягом XIII - початку XIV ст. закріпилися на престолах головних білоруських князівств, легко домовлялися з місцевими елітами, були толерантними в питаннях релігії, швидко освоювали мову і культуру своїх підданих і діяли як справжні патріоти своїх нових володінь. Після перемоги Ольгерда над ординцями на Синіх Водах (1362 р.) Гедиміновичі утвердилися в головних столицях Лівобережжя. Корятовичі повністю опанували Поділля.

Спільна загроза від агресії прибалтійських хрестоносців, а також невдала спроба польсько-угорської унії підштовхнули еліти Польщі та Литви до співпраці, яка завершилася Кревською унією (1385 р.). Кревська унія вирішила долю Галицької землі, яка була окупована у 1387 р. польсько-литовськими військами. Почалася цілеспрямована політика ліквідації удільних князівств і створення унітарної держави. Була підпорядкована Волинь; у ході війни 1392-1393 рр. по частинах розбита коаліція київського, сіверського, вітебського і подільського князів та анексоване Подільське князівство; на престолах інших князівств сіли послушні намісники. Подальша політика литовського уряду, спрямована на ліквідацію удільних князівств, шляхом зрівнювання прав боярства та рядової шляхти з правами князів і злиття уділів з іншими приватними земельними володіннями, призвела до розриву польсько-литовської унії за великого князя Свидригайла Ольгердовича. Його підтримали майже всі удільні князі. Діяльність цього князя сприяла відновленню незалежності Волині і ліквідованого Київського князівства (1440 р.) і продовжила існування більшості удільних князівств ще майже на півстоліття.

Литовський уряд ліквідував князівств правовим шляхом, піднімаючи інші лицарські верстви до рівня князів (Віленський привілей 1387 р., Гродненський привілей 1432 р., Троцький

привілей 1434 р., Віленські привілеї 1447 р. та 1492 р.). Досягти цього вдалося тільки після ліквідації Волинського та Київського князівств. Більшість удільних князів, чиї володіння межували з Московською державою, прийняли її протекторат. Ці князівства були ліквідовані у часи великого князя Василя Івановича (1505-1533). Московська держава ліквідовувала уділи, опускаючи князів до рівня рядового боярства.

Адміністративна структура князівств впродовж всього періоду їх існування зазнала незначних змін. Віче було замінено думою чи органом званим “пани-рада”, куди ввійшли церковні ієрархи, князі-васали і старші бояри (воєводи та старости). Пани-рада удільних князівств пережили саму удільну епоху і збереглися при дворах князів-магнатів (Острозьких, Вишневецьких і т.д.) навіть у XVII ст. Втрата уділів привела до розшарування князівської верстви на князів-господарів і князів-слуг. Але навіть коли князі своїм майновим станом опускалися до рівня рядової шляхти, вони завжди займали перші місця у раді та при дворах своїх нових сюзеренів. І після офіційної ліквідації державницького статусу князівський титул не втратив свого значення, про що свідчить намагання майже 250 шляхетських родин приписати собі князівське походження (XVI-XVII ст.). Переходячи на державну службу, удільні князі отримували у приватну власність та пожиттєве держання земельні володіння, які своїми розмірами значно перевищували розміри уділів, які ще збереглися. У нових володіннях князі вели себе як і в удільних князівствах: роздавали землі васалам, утримували військо і двір. Цей процес закінчився спалахом князівської потужності в останній третині XVI - першій половині XVII ст., що було логічним відродженням державницьких традицій, які завжди були характерні для князівської верстви.

Розвиток феодальних відносин і зростання ролі земельних ленів привели до значних змін у станах бояр, дружинників та княжих дворян. Ріст земельних володінь привів до різкого скорочення ролі княжого скарбу у ремісничому виробництві та торгівлі. “Бояри великі”, отримавши земельні лени, перетворилися у “панів” та “земян”. Всі категорії дружинників злилися в одну, яка у Литві отримала назву “бояри”, у значенні “бояр малих”, а у Московській державі - “дітей боярських”. Старі категорії княжих службовців трансформувалися у бояр путних, які поєднували службу військову з службою двірцевою, окремі галузі якої називалися путями (почтові, ловчі, бобровні та інші). Одні уряди (городничого, мостівничого, осьменика) збереглися, інші (в т.ч. тіуни) поступово зникли. Збереглися тільки тіуни по колишніх князівських (пізніше королівських) селах. Зник уряд тисяцького, зменшилося значення соцьких і десяцьких. Посадники стали ділитися на воєвод та старост. З’явилися нові уряди суддів, підсудків, дяків-писарів. Пошуки шляхів збільшення війська привели до появи перехідної категорії між лицарськими станами і тяглим землеробським населенням - звільнені від повинностей землероби: панцирні і замкові слуги, сторожі, пушкарі, ловчі, осочники. З середини

XIV ст. до них приєдналися і ординські слуги. Всі інші категорії населення не відчували істотних змін. Падало число невільників, поступово зростала чисельність париків, чому сприяли як наскоки ординців так і часті міжусобні війни, які розоряли землеробів.

Розвиток суспільства продовжувався на основі інституцій періоду Київської Русі, перейнятих Литвою. Тільки окремі поодинокі інституції чи уряди були запозичені з Польщі, Чехії та Золотої Орди. Інкорпорація земель і князівств у Литовську державу майже не супроводжувалася змінами. Окремі удільні князівства в її складі проіснували до кінця XVIII ст. Воеводський поділ був спочатку запроваджений на землях, які відійшли до корони (Руське, Подільське і Белзьке воєводства), а після Люблінської унії - у решті земель.

Шукаючи допомоги проти монголів у західного світу окремі князі мусили звернутися до католицької церкви. Рівночасно Орда, яка толерантно відносилася до чужих релігій, сприяла піднесенню митрополитів, цим самим послаблюючи світську князівську владу і протиставляючи її церковній. Ці два фактори зумовили перенесення церковного центру з Києва у Володимир на Клязьмі. Але церква не зуміла взяти у свої руки об'єднання князівств. Спроби відриву від ординського впливу сприяли появі окремої Галицької митрополії, а пізніше і поділу київської митрополії на власне київську і московську. Галицький митрополит Петро Ратенський, поставлений і київським митрополитом, який зовсім випадково помер у Москві, сприяв піднесенню останньої і перенесенню туди церковного центру. Незабаром тамтешні митрополити стали послухними слугами місцевих князів, подібно до того як їх попередники були слугами князів київських.

Поділ київської митрополії, невиразні постаті на митрополичому престолі, де після Григорія Цамблака та Ісидора не було жодної особистості, ще менш значні і випадкові особи на єпископських кафедрах, привели до поступового падіння авторитету церкви. З часів Владислава Ягайла католицька церква отримала можливість проведення відкритої пропаганди на всіх землях, що перебували під впливом Польщі та Литви. При наданні урядів перевагу отримували католики. Гедиміновичі, які з політичних міркувань приймали православ'я, так само легко стали переходити у католицьку віру. За ними пішли і Рюриковичі, чому сприяли також змішані шлюби. Незначна частина князів пробувала шукати виходу у протестантських конфесіях. Інші емігрували у Московську державу, де зберегли вірність православ'ю, але зрусифікувалися. Коли організувалася греко-католицька церква, вона вже не мала кого закликати у свої ряди.

Боротьба міст за обмеження князівської влади отримала новий напрямок. Для відбудови знищених ординцями міст, князі почали залучати іноземних колоністів, які занесли різновиди міського права, яке виборили європейські міста. Князі оцінили вигоди і почали надавати магдебурзьке право спочатку колоністам, а потім і решті населенню. Правда, князі залишили за

собою контроль за міськими громадами, головна міська магістратура - в'їт - призначався, а не обирався, намагалися впливати і на інші сторони міського життя, виступати посередниками у суперечках міст з їх служебниками. Ці зміни у розвитку міст, які віддаляли міста від князів, проходили повільно. Навіть у середині XV ст. Свидригайло Ольгердович, який підтримував збереження дрібних князівств, отримав повну підтримку головних українських і білоруських міст.

Довгочасні контакти з Тевтонським Орденем, однією з найбільш мілітарних європейських держав, та Золотою Ордою сприяли високому рівню князівських військ у XIII-XIV ст. Тільки з XV ст., і то на територіях, які перебували під впливом Московської держави, стало помітно відставання у галузі фортефікації, артилерії і організації військової справи. Військова справа залишилася основною у князівському середовищі навіть втративши статус володарів.

Князівсько-дружинна ідеологія залишилася панівною аж до середини XVII ст., від неї треба шукати витoki сарматизму, а також козацької ідеології, які були її органічним продовженням вже на більш широкому фоні із залученням інших верств суспільства. Ця ідеологія висунула свої ідеали - лицарів без страху і докору, переважно князів. Навіть у козацькому середовищі до Богдана Хмельницького цими ідеалами були князі - козацькі вожді Дмитро Байда-Вишневецький і Богданко Ружинський. У князівському середовищі набув поширення християнсько-католицький світогляд, що стало вирішальним фактором у полонізації князівської верстви. Гедиміновичі, принаймні перші покоління, знали рідну литовську мову. З XV ст., напевно, більшість князів у межах впливу Польщі і Литви, володіли латинською і польською мовами. Зрозуміло, що всі досягнення загальнолюдського прогресу ставали надбанням князівської верстви у першу чергу, тому вона продовжувала залишатися елітою суспільства.

Розвиток актового документу, перехід у західних землях на використання загальноприйнятої у європейській дипломатії латинської мови, запозичення у східних землях досягнень ординської дипломатики, яка використовувала уйгурську та китайську традиції, зумовили досить високий рівень офіційного діловодства князівських канцелярій у різних землях. При канцеляріях формувалися архіви, редагувалися літописи і переписувалися книги. Фрагменти городенського, пінського чи степанського літописання, за якими відчуваються князівські постаті, відомості про діяльність окремих князів типу Володимира Васильковича, маргіналії на рукописних книгах - свідчення, що вплив культури князівської еліти на решту суспільства залишався вирішальним аж до кінця XV ст.

Князівська верства до першої половини XVI ст. залишалася носієм і виразником державницьких традицій. До Кревської унії більшість князівств на українських і білоруських

землях зуміли відстояти свій суверенітет, навіть якщо і визнавали зверхність Орди чи великих князів литовських. З 1385 р. і до 1492 р. тривала боротьба за збереження уділів. Вершиною цієї боротьби була підтримка Свидригайла Ольгердовича у 1430-1435 рр. аж до відновлення Київського князівства. У цій боротьбі взяли участь майже усі князі. Втративши князівську верству, українські та білоруські землі почали втрачати державність, носієм якої вона виступала.

ВИСНОВКИ:

В ході дослідження ми дійшли таких висновків:

1. Князівська верства була правлячим і найбільш замкненим станом, який впливав на всі сторони розвитку суспільства і був носієм державницьких традицій.

2. Перші дванадцять поколінь Рюриковичів були генетично міцними, наступні вісім поколінь були значно слабшими. Генетично міцними було і перших вісім поколінь Гедиміновичів. Кожен п'ятий чоловік князівського роду загинув. У князівських родинах було в середньому від одного до п'яти дітей, число шлюбів рідко сягало трьох, розлучення були рідкими і носили політичний характер. До кінця XIII ст. кожна гілка надавала перевагу певним іменам.

3. Встановлено князівське походження 344 родин, з яких 39 втратили князівське достоїнство.

4. У Рюриковичів існувала система успадкування князівських престолів, яка змінювалася і вдосконалювалася з часом, як в цілому так і в окремих гілках. Гедиміновичі, займаючи престолі, які раніше займали Рюриковичі, намагалися закріпити угоди з місцевими елітами династичними шлюбами і не змінювати спадкового права. У Великому Князівстві Литовському запанував принцип виборності великого князя. Намагання ліквідувати князівства значною мірою відбилося на змінах спадкового права.

5. До середини XV ст. шлюби служили інтересам династичної політики, напрямки якої легко вловимі. Зв'язки з представниками нетитулованої знаті були рідкими.

6. У X ст. склалася система бенефіцій, при якій князі отримували частку від податків, які збиралися на підвладних їм територіях. Період між 1097-1132 рр. можна умовно віднести до переходу до панування відносин на основі феодалів (спадкових надань). Процес феодалізації, при якому головного значення набували не доходи з певних територій, а земельні володіння, тривав до політичної ліквідації князівств у кінці XV - на початку XVI ст.

7. Князі були носіями державного суверенітету, організаторами державних та адміністративних структур. Навіть найдрібніші князівства мали всі ознаки середньовічних феодальних держав. Виступаючи спочатку як військові організатори суспільства, до середини

XIII ст. князі поступово зосередили у своїх руках всю повноту влади: законодавчу, військову, адміністративну, судову і фіскальну. Будучи відкритими, всі верстви суспільства залежали від князів. Тільки парики і раби залежали безпосередньо від своїх господарів, якими переважно були князі. Перехід з одного стану в інший був наслідком виявлення княжої волі. Надання земельних ленів лицарським станам привело до їх піднесення над іншими станами. Добиваючись ліквідації князівств, уряд Великого Князівства Литовського підніс лицарські стани до рівня князів. У Московській державі, навпаки, князі були опущені до рівня інших служилих станів. Розшарування князівської верстви на князів-господарів і князів-слуг, не привело до втрати значення князівського титулу.

8. Князі сприяли утвердженню і перемозі християнства, але вони взяли під контроль діяльність церкви через призначення церковної ієрархії та патронат над головними монастирями і храмами. Православна церква так і не зуміла добитися належного впливу на князів та обмеження їх влади.

9. Спираючися на підтримку ремісничо-торговельної і фінансової верхівки містичів, князі створювали нові уділи і обороняли їх суверенітет. Рівночасно вони добивалися ліквідації інституту віча, через який міська верхівка намагалася обмежити їх владу. Пошуки поповнення скарбниці змусили їх почати практику надання містам магдебурзького права, що закінчилося послабленням впливу князів на міське середовище.

10. Будучи організаторами війська, керуючи розвитком військової справи, часто виступаючи безпосередніми ініціаторами і авторами технічних нововведень, князі забезпечили відповідний європейському рівень всіх цих напрямків. Певне відставання, переважно в галузі фортефікації, деяких видів озброєння і організації військової справи з XV ст. стало помітним тільки у сфері впливу Московської держави.

11. Культура княжого стану вирізнялася і була вищою від культури інших верств та істотно впливала на них, що позначилося у зміні світогляду, ідеології, підсиленій лицарськими ідеалами, пануванням певних стилів у архітектурі та мистецтві, іноземних впливах. Значними осередками культури були князівські двори, які впливали на розвиток писемності і книжної культури, права, канцелярської і політичної практики, звичаїв і традицій, а також науки, літератури, поезії і музики.

12. Протягом кінця IX - першої половини XVI ст. князівська верства була носієм і виразником державницьких традицій, боролася за створення і збереження державних структур. Втративши князівську верству, українські та білоруські землі почали втрачати державність, носієм і оборонцем якої вона виступала.

Основні положення дисертації викладені у публікаціях:

1. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. Львів: Інститут українознавства НАНУ, 2000 - 649 с.
Рец.: Народнознавчі зошити (Львів). – 2000. - № 4
Biuletyn ukrainoznawczy / Poludniowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu. – 2000. – N 5;
За Вільну Україну (Львів). – 2001. – 11-12 травня
2. Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII-XVI ст. Історико-генеалогічне дослідження. Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1996 - 256 с.
Рец.: Lithuania. – 1997. – N 3
3. Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII-XVI ст. Таблиці. Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1996 - 80 с. [50 табл.]
4. Войтович Л.В. Генеалогія династій Рюриковичів і Гедиміновичів. Відповідальний редактор член-кор. АНУ Я.Д.Ісаєвич. Київ: “Таурус ЛТД”, 1992. - 199 с.
Рец.: Срібна земля (Ужгород). – 1993. – № 36 (49)
Независимость (Київ). – 1993. – 8 декабря
5. Войтович Л.В. Генеалогія династії Рюриковичів. Відповідальний редактор Я.Д.Ісаєвич. Київ: АН УРСР. Археографічна комісія. Інститут історії. Інститут суспільних наук, 1990. - 227 с.
Рец.: Каменярь (Львів). – 1992. – 12 лютого
6. Войтович Л.В. “Teraturgema” Афанасія Кальнофойського як джерело з генеалогії князівських родин. Львів: Інститут українознавства НАНУ, 2000. - 40 с.
7. Войтович Л.В. Волинська земля князівських часів (X-XII ст.) // Проблеми історичної географії України. - Київ: Інститут історії України АН УРСР, 1991. - С.10-22
8. Lev Vojtivich. The role of Gediminovichs in the struggle for savings uf the Ukrainian principalities in the 14th-15th centuries // IV International conference “The Great Duchy of Luthuania and its heritage”. Trakai (Lithuania), 1994, september 11-14. - Vilnius. - 1995. - С.21-24
9. Войтович Л.В. Удільні князівства на українських землях у другій половині XII - XV ст. // Україна: культурна спадщина. національна свідомість, державність. Вип.2 / Відповідальний редактор Я.Ісаєвич - Львів: Інститут українознавства НАНУ. - 1995. - С.33-43

10. Войтович Л. Родина князів Острозьких // Записки Наукового Товариства ім. Т.Шевченка. - Т.СХХХІ (231). - Львів. - 1996. - С.355-367
11. Войтович Л. Етапи політичної історії Волині XIV-XV ст. Державність. Васалітет. Інкорпорація // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип.5. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Я.Д.Ісаєвича. - Львів. - 1998. - С.153-168
12. Войтович Л. Етнотериторіальна підоснова формування удільних князівств Волинської землі // Волино-Подільські археологічні студії. Т.1. Пам'яті І.К.Свешнікова (1915-1995). - Львів: Інститут археології НАНУ. Львівський історичний музей. - 1998. - С.286-294
13. Войтович Л. Князівська верства в Галицькій землі // Четвертий Міжнародний конгрес україністів. Історія. Ч.1. Одеса; Київ; Львів: МАУ, НАНУ. - 1999. - С.79-86
14. Войтович Л. Князівства карпатських хорватів // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. Матеріали Міжнародної наукової археологічної конференції. 30-31.03.2001 р. - Львів: Львівський державний національний університет ім.І.Франка. Інститут археології НАНУ. - 2001. - С.195-210
15. Войтович Л. "Черв'яни" у працях І.Крип'якевича (До питання про початки державності) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип.8. Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. - Львів: Інститут українознавства НАНУ - 2001. - С.153-157
16. Войтович Л. "Білі хорвати" чи "карпатські хорвати" // Миколаївщинаю Т.1 . Відповю редактор Л.Войтович. - Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1998. - С.49-79
17. Войтович Л. Битва під Перемишлем у 1099 р. // Український альманах. 1999 р./ Відповідальний редактор проф.С.Заброварний. - Варшава. - 1999. - С.105-110
18. Войтович Л. Роман Мстиславич і утворення Галицько-Волинського князівства // Історичні та культурологічні студії. Вип.1. Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя утворення Галицько-Волинської держави. Львів: Інститут українознавства НАНУ, 2001. - С.103-114
19. Войтович Л. Волинська держава у XIV-XV ст. // Матеріали Міжнародної наукової конференції у Кременці 19-20.05.1995. - Тернопіль. - 1995. - С.31-45
20. Войтович Л. Юрій Львович і його політика // Історичні та культурологічні студії. Вип.1. Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя утворення Галицько-Волинської держави. Львів: Інститут українознавства НАНУ, 2001. - С.173-177

21. Документи російських архівів з історії України. т.1. Упорядники Леонтій Войтович, Лев Заборовський, Ярослав Ісаєвич, Френк Сисин, Аркадій Турилов, Борис Флоря. Львів: Канадський інститут українських студій. Центр українських історичних досліджень ім.П.Яцика. Інститут українознавства НАНУ. Інститут слов'янознавства і балканістики РАН, 1998. - 441 с. [Л.Войтович: коментарі - с.266-334; покажчики - с.412-441]
22. Юліан Євген Рабій. Княжий город Самбір. Львів; Самбір; Ютика: Національний музей у Львові, 1999. - 422 с. [Войтович Л. Коментар історика - С.277-307]
23. Миколаївщина. Збірник наукових праць. Т.1 / Відповідальний редактор Л.Войтович. Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1998. - 337 с.
24. Пришляк Я. Видатні особистості Миколаївщини / Відповідальний редактор Л.Войтович. Миколаїв; Монреаль; Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1998. - 186 с. [Войтович Л. Від редактора - С.3-10]
25. Миколаївське Придністров'я. Навчальний посібник / Відповідальний редактор Л.Войтович. Львів: "Основа", 1993. - 163 с. Співавтори Я.М.Івашків, К.В.Івашків, М.С.Грибик, д.і.н. Л.Г.Мацкевий, к.і.н. Р.В.Сколосдра.

АННОТАЦІЯ

Войтович Леонтій Вікторович. Князівські династії Східної Європи (кінець IX - початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Монографія.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук зі спеціальності 07.00.01 - історія України. Інститут українознавства ім.І.Крип'якевича НАН України. - Львів, 2001

Досліджено правлячу еліту Східної Європи кінця IX - початку XVI ст.: князів з династії Рюриковичів і Гедиміновичів, а також іншого походження, їх персональний склад, роль у розвитку суспільства та політичних подій. Показано взаємини всередині князівської верстви, аналізуються питання демографії, спадкового права і шлюбної політики, стосунки з іншими верствами суспільства, церквою, містами, вплив князівської верстви на розвиток війська і військової справи, культури, розвиток і збереження державних інституцій і самої державності. Значну частину дослідження становлять вичерпні генеалогічні таблиці.

Ключові слова: князі, династії, Рюриковичі, Гедиміновичі, державність

АННОТАЦІЯ

Войтович Леонтій Вікторович. Княжеские династии Восточной Европы (конец IX – начало XVI вв.): состав, общественная и политическая роль. Монография.

Диссертация на соискание научной степени доктора исторических наук по специальности 07.00.01 – История Украины. Институт украиноведения им.И.Крипякевича НАН Украины. – Львов, 2001

Исследовано правящую элиту Восточной Европы конца IX – начала XVI вв.: князей из династии Рюриковичей и Гедиминовичей, а также другого происхождения, их персональный состав, роль в развитии общества и политических событиях. При определении персонального состава княжеского сословия в следствие расширения источниковедческой базы, в частности предварительной расшифровки синодиков (Любецкого, Холмского, Киево-Печерского, Супральского), семейных родословных, внесенных в родословные книги, и древнейших гербовников, сопоставления и согласования информации летописей, хроник, грамот и актов княжеских канцелярий, имущественных и судебных дел, материалов Литовской, Мазовецкой и Коронной метрик, нарративных памятников, в частности “Гератургема” А.Кальнофойского, работ Ф.Сафоновича, Ш.Старовольского, и использование надписей на надгробиях, рукописях, эпитафий, граффити, монет и печатей, а также пересмотра многих ранее принятых гипотез и догадок значительно расширено известный количественный состав княжеских семей (более сотни имен), уточнены даты крестильные и монашеские имена. В исследовании охвачено более четырех тысяч личностей. Прослежено происхождение от Рюриковичей 246 семей, от Гедиминовичей – 40 семей, 6 семей от других литовских династий, 4 семьи половецко-кабардинского происхождения и 29 семей – от Чингизидов и других ордынских родов. Происхождение 11 княжеских семей установить не удалось. Твердо установлено происхождение князей Острожских от Романа Даниловича, князей Четвертинских – от удельных туровских князей, князей Осовицких – от Михаила Романовича, князей Несвицких и Вишневецких – от Корибута-Дмитрия Ольгердовича, а князей Сангушков – от волынского князя Федора Любартовича. На основании достижений украинской и зарубежной историографии уточнены и проверены родословные других ветвей Рюриковичей и Гедиминовичей. Показано взаимоотношения внутри княжеской среды, анализируются вопросы демографии, наследственного права и брачной политики, отношения с другими слоями общества, церковью, городами, влияние княжеской среды на развитие войска и военного дела, культуры, создание и сохранение государственных институций и самой государственности. Значительную часть исследования составляют исчерпывающие генеалогические таблицы.

Ключевые слова: князья, династии, Рюриковичи, Гедиминовичи, государственность

SUMMARY

Vojtovicz Leontij V. Princely dynasties of Eastern Europe (late ninth - early sixteenth centuries): their composition and role in social and political life. A Study in Historical Genealogi. Monograph.

Thesis for a doctor's degree by speciality 07.00.01 - the history of Ukraine. The I.Krryiakevych Institute of Ukrainian Studies National Academy of Sciences of Ukraine, L'viv, 2001.

This study is devoted to the ruling elite of the Eastern Europe from the end of the ninth to the beginning of the sixteenth century, focusing on the princes of the Rurykid and Gedyminas dynasties. Analyzing their composition and role in social and political developments, the work examines mutual relations among princes, problems of demography, and hereditary right. Among the topics discussed, are matrimonial policies, relations with other social groups, including clergy and burghers, as well as the influence of the princes on the development of military affairs, and state institutions. Comprehensive genealogical tables of the princely lines are included.

Key words: the princes, the dynasties, the Rurykid's, the Gedyminas's, the state.